

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(64): 300-305

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

मधुमिता गुच्छाइट्

अनुसन्धानशोधार्थीः, संस्कृतविभागः,

ओडिशाकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः

वेदान्तशास्त्रे ब्रह्मस्वरूपम् एकम् अध्ययनम्

मधुमिता गुच्छाइट्

Abstract:-

“ब्रह्मस्वरूपम्” इति वेदान्तदर्शने एकं केन्द्रभूतं गम्भीरतमं च दार्शनिकं विषयम् अस्ति, यत् समग्रस्य भारतीयतत्त्वचिन्तनस्य आधाररूपेण परिगण्यते। अस्मिन् शोधप्रबन्धे ब्रह्म परमसत्यरूपेण, परसत्तारूपेण च समस्तसत्तायाः मूलकारणरूपेण विश्लेषितः। वेदान्तमतानुसारं ब्रह्म नित्यः, शुद्धः, चैतन्यमयः, अनन्तः, सर्वव्यापी च अस्ति; सः देशकालकारणैः न बद्धः, अपि च सर्वद्वैतभावानां परतः स्थितः।

उपनिषदां दर्शनाधारेण ब्रह्मस्वरूपं द्विविधं व्याख्यायते—निर्गुणं सगुणं च। निर्गुणदृष्ट्या ब्रह्म “नेति नेति” इति न्यायेन सर्वगुणरूपसीमातीतः अनिर्वचनीयः सत्तारूपेण प्रतिपाद्यते। सगुणदृष्ट्या तु सः ईश्वरः वा परमेश्वरः इति कथ्यते, यः सृष्टेः कारणं, पालनकर्ता, संहारकश्च अस्ति। “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति महावाक्येन ब्रह्म सत्यरूपः, ज्ञानस्वरूपः, अनन्तचैतन्यरूपश्च इति प्रकाशयते।

ब्रह्म एव जगतः उपादाननिमित्तकारणम् अस्ति, यत् “जन्माद्यस्य यतः” इति सूत्रेण समर्थ्यते। जगत्, जीवः, ईश्वरश्च—एते त्रयः बाह्यतः भिन्नाः इव प्रतिभासन्ते, किन्तु गम्भीरतरदृष्ट्या ते ब्रह्मणः एव विविधप्रकाशाः। अद्वैतवेदान्ते, विशिष्टाद्वैतवेदान्ते, द्वैतवेदान्ते च ब्रह्मव्याख्या भिन्ना भवति, तथापि सर्वेषु मतेषु ब्रह्म परमं च चूडान्तसत्यं च इति स्वीकृतम्।

Keywords:-

ब्रह्म, वेदान्तदर्शनम्, उपनिषदः, ब्रह्मस्वरूपम्, निर्गुणब्रह्म, सगुणब्रह्म, अद्वैतवेदान्तः, परमतत्त्वम्,

प्रस्तावना-

वेदानाम् अन्तः वेदान्तः इति व्युत्पत्तिः। वेदः नाम धर्मप्रतिपादकः अपौरुषेयवाक्यविशेषः। सः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः इति चत्वारः। ‘अन्तः’ इति पदस्य अर्थः ‘अन्तिमः भागः’ इति। वेदानाम् अन्तिम भागः कः इति प्रश्ने सति इदं समाधानम् उपनिषत् इति। इयम् उपनिषत् एव वेदान्तः। तथा त च ‘वेदान्त’ इति पदस्य वेदानाम् अवसानभागः, तत्त्वात्मकः वा भागः उपनिषत् इति फलति। अयं वेदान्त ‘उपनिषत्’ इति नाम्नापि कथ्यते।

उपनिषदा प्रतिपादितः एव विषयः ब्रह्मसूत्रेषु दृढीकृतः भवति। तथैव भगवद्गीतायाम् अपि सः एव विषयः प्रतिपाद्यते। वेदान्तशास्त्राणां मूलं तावत् उपनिषदः सन्ति। ता अधिकृत्य भगवद्गीता ब्रह्मसूत्राणि च रचितानि। वेदान्तशास्त्रे विभिन्नमतानि परिलक्ष्यन्ते। वेदान्तसम्प्रदाये मुख्यरूपेण दशसंख्यकाः भेदाः प्रसिद्धास्तेषु शङ्कररामानुजाचार्यानुयायिनां बाहुल्यमस्ति।

वेदान्ते ‘एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीति’¹ एकस्यैव सत्ता प्रतिपादयति श्रुत्या। विभिन्नेषु शैववैष्णवमेवेष्वपि एकस्यैव सत्तायाः प्रधानत्वं स्वीकृता तैः स्वदर्शनस्यार्थनिर्णये। एषु दार्शनिकेषु भेदाभेदवादिनामधिकसंख्या दरीदृश्यते। तत्त्वविषये सगुणनिर्गुणभेदेन स्वरूपानुसारेणोपसंहारः कृतः। एकस्या एव सत्ताया अनेकत्वं प्रदर्शितम्, यथा ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्’² इति। अस्य जगत् उपादाननिमित्तकारणं ब्रह्मैव। ब्रह्मणः सकाशात् भूतपञ्चकस्य सृष्टिजीताः। ‘यो वा इमानि भूतानि

Correspondence:

मधुमिता गुच्छाइट्

अनुसन्धानशोधार्थीः, संस्कृतविभागः,

ओडिशाकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः

जायन्ते' इति श्रुत्यनुसारेण भूतसृष्टीनां प्राणिसृष्टीनां च मूलकारणं ब्रह्मैव। तेनैव परापरप्रकृतिभ्यामिदं जगन्निर्मितमिति। पराप्रकृतिस्तु जीवो यो जगद् धारयति अपरा तु सर्वाणि भूतानिसृजति। सा प्रकृतिः ईश्वराधीना। अत ईश्वरेच्छाया जगतो निर्माणं स्थितिलयश्च भवति। जगत् उपादाननिमित्तकारणं ब्रह्मैव। ब्रह्मणः सकाशात् भूतपञ्चकस्य सृष्टिजीताः। **यो वा इमानि भूतानि जायन्ते**³ इति श्रुत्यनुसारेण भूतसृष्टीनां प्राणिसृष्टीनां च मूलकारणं ब्रह्मैव।

तेनैव परापरप्रकृतिभ्यामिदं जगन्निर्मितमिति। पराप्रकृतिस्तु जीवो यो जगद् धारयति अपरा तु सर्वाणि भूतानिसृजति। सा प्रकृतिः ईश्वराधीना। अत ईश्वरेच्छाया जगतो निर्माणं स्थितिलयश्च भवति।

जीवोऽपि 'अयमात्मा ब्रह्म'⁴ इति श्रुत्यनुसारेण ब्रह्मैव। किन्तु अविद्यया स्वरूपविस्मृतः सन् जीवभावमुपतः संसारे भ्रमति। यदा स स्वस्वरूपं जानाति यदा मुच्यते। स्वरूपज्ञानार्थं वेदान्तवाक्यानां श्रवणं मननं निदिध्यासनं च कार्यमिति तस्य साधनम् भवति।

ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिः-

'बृहि बृद्धौ' धातोत्तर मनिन् प्रत्यययोगेन ब्रह्मशब्दो निष्पद्यते। अद्वैतिन 'एकमेवाद्वितीयम्'⁵ इति श्रुत्या केवलं ब्रह्म एव सत्यं नित्यम् इति मन्यते। ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं मिथ्या इति तेषां मतम्। 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रभाष्ये शङ्कराचार्येण ब्रह्मशब्दनिष्पत्तिं प्रदर्श्य यत् अद्वैतमताभिमतं ब्रह्मस्वरूपं तत् स्पष्टीकृतम्। **'ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्था प्रतीयन्ते बृंहतेर्धातोरर्थावगमात्'**⁶ इति।

इदं ब्रह्म कथं विज्ञेयमित्याशङ्कायां **'स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि न ब्रह्म विषयाणि'**⁷ चक्षुरादिभिरग्राह्यत्वात् ब्रह्म नास्ति इति न निश्चेतुं शक्यते। तस्य अनुभवग्राह्यत्वात्। अहमस्मि इति आत्मानुभववशादपि ब्रह्मप्रसिद्धः। मुण्डकोपनिषदि ब्रह्मलक्षणमेवमुक्तम्-

'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानस्य ज्ञानमयं तपः।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते'⁸

ब्रह्मणः लक्षणम्-

ब्रह्म शब्दस्यानेकार्थत्वादयं प्रश्नः उदेति यत् ब्रह्मणः स्वरूपं किम्? अस्य प्रश्नस्य समाधानाय भाष्यकारेणोक्तम् - **'जन्माद्यस्य यतः'**⁹ इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये भगवता शङ्कराचार्येण एतदुक्तं यत् जगतः जन्मस्थितिलयाः यस्मात् भवति, तदेव ब्रह्म विजिज्ञासितव्यमस्तीति। अत्र पुनः एषः प्रश्नः उदेति यत् 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यनेन सूत्रेण ब्रह्मणः यत् लक्षणं निरूप्यते तत् कीदृशं लक्षणमस्तीति? अस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तरे कथ्यते यत् एतत् ब्रह्मणः तटस्थलक्षणमस्तीति। अस्मिन् सन्दर्भे एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् लक्षणं द्विविधं भवति। तद्यथा स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्चेति। उभयोरनयोर्ब्रह्मलक्षणयोः निरूपणं निम्नलिखितप्रकारेण कर्तुं शक्यते।

ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्-

कस्यापि विषयस्य प्रथमं स्वरूपज्ञानं भवितव्यमनन्तरमेव तस्मिन् विषये प्रवृत्तिर्जायते इति सामान्यव्यवहारदर्शनात् ब्रह्म किमिति जिज्ञासा यदा मनसि आविर्भवति तदा प्रथमं तस्य ब्रह्मणः स्वरूपं किमिति विज्ञाय तस्य ज्ञाने प्रवर्तयितव्यम्। अस्या एव जिज्ञासायाः उपशमनाय शास्त्रकारैः स्वरूपलक्षणं विचार्यते। ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणविषये वेदान्तपरिभाषायाः विषयपरिच्छेदे उच्यते **'स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्'** यस्य कस्यचित् पदार्थस्य यत् लक्षणं तस्य स्वकीयम् अन्तर्निहितम् अपरिहार्यं च स्वरूपं साक्षात् प्रकाशयति, तत् स्वरूपलक्षणम् इति उच्यते। अस्य प्रकारस्य लक्षणस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यम् एतत् यत् तत् वस्तुनः परिचयं न अन्यस्य कस्यचित् साहाय्येन करोति, अपि तु तस्य स्वस्यैव सत्तया तं निर्दिशति। अर्थात् स्वरूपलक्षणे पदार्थस्य मूलधर्मः एवम् प्रकारेण प्रकाशते यत् सः अन्येषु कस्यचिदपि पदार्थेषु न विद्यते, तथा च स एव तं पदार्थं स्वातन्त्र्येण निश्चितरूपेण निरूपयति।

अस्मिन् सन्दर्भे तैत्तिरीयोपनिषद् प्रसिद्धं वाक्यं— **'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'**¹⁰—विशेषतया उल्लेखनीयम्। अत्र त्रयः पदाः— 'सत्यं', 'ज्ञानम्' तथा 'अनन्तम्'—ब्रह्मणः यथार्थस्वरूपं निरूपयन्ति। 'सत्यं' इति पदेन ब्रह्म कदापि न विनश्यति, सः सर्वकालेषु अविचलः नित्यश्च इति बोध्यते। 'ज्ञानं' इति पदेन ब्रह्म जडं नास्ति, किन्तु चैतन्यमयं, स्वप्रकाशं, ज्ञानस्य आश्रयश्च इति सूच्यते। 'अनन्तं' इति पदेन ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदत्रयातीतम्, तस्य कापि सीमा परिसीमा वा नास्ति इति अभिप्रायः। **'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'**¹¹ इति उपनिषद्वाक्यम् बृहदारण्यकोपनिषद्-प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य गम्भीरः दार्शनिकः सारः अस्ति, यः ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणनिर्णये विशेषं महत्त्वं वहति। अस्य वाक्यस्य अन्तर्गतौ 'विज्ञानं' तथा 'आनन्दं' इति एतौ द्वौ शब्दौ विशेषतः उल्लेखनीयौ स्तः। अत्र 'विज्ञानं' इति शब्दः न सामान्यं ज्ञानं वा बुद्धिवृत्तिमात्रं बोधयति, अपि तु चैतन्यस्वरूपं, स्वप्रकाशं, सर्वज्ञात्मकं च तत्त्वं निरूपयति। ब्रह्म 'विज्ञानं' इति उच्यते इत्यस्य अर्थः अयं यत् तत् न जडं न वा अचेतनं तत्त्वम्, किन्तु तत् एव तत् चैतन्यरूपं यत् सर्वेषां ज्ञानानाम् अनुभवानां च आधारः भवति, येन सर्वं ज्ञायते, अनुभूयते च। एतत् चैतन्यं न कस्यचित् अन्यस्य प्रकाशस्य प्रमाणस्य वा अपेक्षां करोति, अपि तु तत् एव सर्वेषां प्रमाणानां ज्ञानानां च मूलाधारः अस्ति। अपरतः 'आनन्दं' इति शब्दः ब्रह्मणः परिपूर्णतां, अभावशून्यतां, नित्यतृप्ततां च सूचयति। अयं आनन्दः न इन्द्रियनिर्भरः कश्चन सुखविशेषः, यः कालदेशपरिस्थितानां अधीनः भवति; अपि तु सः अखण्डः, निरवच्छिन्नः, स्वयंपूर्णः च भावः, यस्मिन् कस्यापि अपूर्णतायाः सीमाबन्धस्य वा अवसरः नास्ति। ब्रह्म 'आनन्दं' इति उच्यते इत्यस्य तात्पर्यम् एतत् यत् सः परमपूर्णः अस्ति—यत्र कापि कामना, कश्चिदभावः परिवर्तनस्य आवश्यकता वा न विद्यते। अयं आनन्दः ब्रह्मणः स्वभाव एव, न तु कश्चन आरोपितः गुणः।

ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम्-

तटे स्थित्वा लक्ष्यं बोधयतीति तटस्थलक्षणं। ब्रह्मसूत्रस्य "जन्माद्यस्य यतः" इति द्वितीयसूत्रम् अस्योदाहरणत्वेन वर्तते। अत्र सूत्रार्थः अस्ति ब्रह्मण एव अस्य जगतः सृष्टिः स्थितिः लयश्च जायन्ते इति। तटस्थलक्षणं लक्ष्ये सर्वदा न तिष्ठति यथा स्वरूपलक्षणं लक्ष्ये सर्वदा तिष्ठति तथा तटस्थलक्षणं न भवति किञ्चित् भिन्नत्वेन लक्ष्यं निर्दिश्यते तस्मादेव तटे स्थित्वा इति उच्यते। व्यवहारदशायामेव सृष्टिस्थितिप्रलयश्च ब्रह्मणि दृश्यन्ते। लक्ष्यस्य बहिर्भूता धर्मः तटस्थलक्षणेन ज्ञायते। उपलक्षणत्वेनापि अस्य लक्षणस्य प्रतिपादनं कर्तुं शक्यते।

ब्रह्मणः तटस्थलक्षणविचारसमये वेदान्तपरिभाषाकारेण उच्यते "तटस्थलक्षणं नाम यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यद् व्यावर्त्तकं तदेव"। यथा "गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम्"¹² अर्थात् यावत् कालपर्यन्तं लक्ष्ये तटस्थलक्षणं भवति तावत् कालपर्यन्तमितरेभ्यो पदार्थेभ्यो लक्ष्यं वारयतीति। यथा पृथिव्याः तटस्थलक्षणमुच्यते गन्धं। तत्र कथ्यते महाप्रलये परमाणुषु तथा उत्पत्तिकालसमये घटादिषु ये गन्धाभावो जायते तस्य प्रतियोगित्वेन गन्धं व्यवहारकाले घटे तिष्ठति। महाप्रलये तु नास्ति।

एवं पृथिवीतरपदार्थेभ्यो भिद्यते केन कारणेन, गन्धत्वात् इति समाधानं भवति। इतरभेदस्यानुमित्या व्यावर्त्तकत्वं प्रदर्शयति इदं लक्षणं। नैयायिकाः कथयन्ति अत्र उत्पत्तिकाले निष्क्रियरूपेण गन्धं तिष्ठतीतिनियमेन महाप्रलयेऽनभ्युपगमे न हानिरिति।

वेदान्तिनः कथयन्ति "जगज्जन्मादिकारणत्वम्"¹³ इति तटस्थलक्षणं ब्रह्मणः स्वीक्रियते। ब्रह्मणि यद्यपि पारमार्थिकत्वेन जगज्जन्मादयो न सन्ति तथापि प्रतियोगित्वधर्मेण तटस्थलक्षणेन सृष्ट्यादयो धर्माः प्रतिपाद्यन्ते। अतः सृष्ट्यादिप्रतिपादकानां श्रुतिवाक्यानां समन्वयार्थं तटस्थलक्षणं विधीयते। येन ब्रह्मणि साक्षात् परम्परया वा सर्वेषां वस्तूनामभिन्निमित्तोपादानकारणत्वमन्तर्भवति। ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिपि एतत् सर्वं सम्भवत्येव।

तस्मात् तटस्थलक्षणेन समस्त कार्यजातस्य स्थावरजङ्गमादीनां पदार्थानां बोधाय "जगत्पदेन कार्यजातं विवक्षितम्"¹⁴ इति परिभाषाकारेण भण्यते।

"तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते"¹⁵ इतिश्रुतिरपि अत्र प्रमाणमस्ति इति आचार्येण निर्दिश्यते।

सगुण ब्रह्म-

प्रायः बुद्धिविवेकद्वारा यः ज्ञेयः ईश्वरं सगुणं तथाश्च अज्ञेयं तत्त्वं निर्गुणमिति उच्यन्ते। सगुणनिर्गुणयोः शाब्दिकार्थः प्रथमं सगुणः गुणेन सह इति सगुणः, अपरः निर्गुणः- गुणरहितः, वेदवेदान्तसांख्योपनिषद्गीताद्यनेन प्रयुक्तम् अभवत्। अस्मिन् सन्दर्भे श्वेताश्वतरोपनिषदस्य एकः प्रसिद्धः मन्त्रः उल्लेखनीयः— "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन्तु महेश्वरम्"¹⁶ इति। अस्य वाक्यस्य माध्यमेन बोध्यते यत् माया नाम प्रकृतिः, तथा तस्याः मायायाः अधिष्ठाता महेश्वरः अस्ति। अत्र ईश्वरः मायायाः नियन्ता इति रूपेण निरूपितः, यः मायाया एव जगतः सृष्टिं

स्थितिं लयं च नियच्छति। एषा मायासहितावस्था एव सगुणब्रह्मणः स्वरूपं प्रकाशयति।

पुनः भगवद्गीता-यां भगवान् श्रीकृष्णः स्वयं वदति— "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते"¹⁷ (१०.८) इति। अनेन श्लोकेन स्पष्टतया प्रतिपाद्यते यत् समग्रस्य जगतः उत्पत्तिः स्थितिः क्रियाप्रवाहश्च ईश्वरात् एव भवति। अत्र ईश्वरः जगतः कारणं, नियन्ता, सर्वव्यापकशक्तेः आश्रयः च इति रूपेण निरूपितः, यत् सगुणब्रह्मणः एकं प्रमुखं लक्षणम् अस्ति। सगुणब्रह्मणः अवधारणायां ईश्वरः केवलं जगतः स्रष्टा वा नियन्ता न भवति, अपि तु सः सर्वेषां भूतानाम् अन्तःस्थितः अन्तर्यामीशक्तिरूपेण वर्तते। अस्मिन् सन्दर्भे भगवद्गीतायां उक्तम्— "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति"¹⁸ इति। अनेन श्लोकेन भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं बोधयितुम् इच्छति यत् ईश्वरः न कश्चन दूरस्थः पृथक् सत्त्वरूपः अस्ति, अपि तु सः प्रत्येकस्य जीवस्य हृदि एव प्रतिष्ठितः अस्ति। अत्र 'हृद्देशे तिष्ठति' इति वाक्यं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्, यतः तत् सूचयति यत् ईश्वरः प्रत्येकस्य सत्तायाः अन्तःकरणे, अर्थात् चैतन्यस्य अतिगम्भीरस्तरे प्रतिष्ठितः अस्ति। एषा उपस्थितिः न बाह्या, किन्तु अन्तर्निहिता एव; अतः एव ईश्वरः 'अन्तर्यामी' इति कथ्यते।

अस्य श्लोकस्य अपरः पक्षः ईश्वरस्य सर्वव्यापकत्वम् अस्ति। सः केवलं मनुष्याणां हृदयेषु एव न, अपि तु 'सर्वभूतेषु'—सर्वेषु जीवेषु एव विराजते। अनेन ईश्वरस्य अवधारणा सार्वत्रिकं रूपं प्राप्नोति, यत्र कापि भेदरेखा सीमाबन्धो वा नास्ति। एतत् सर्वव्यापकत्वं सगुणब्रह्मणः तादृशं वैशिष्ट्यम् अस्ति, येन सः जगतः प्रत्येकसत्तया सह अविच्छिन्नरूपेण सम्बद्धः भवति।

निर्गुण ब्रह्म-

निर्गुणब्रह्मणः अवधारणा वेदान्तदर्शने अत्यन्तगम्भीरा सूक्ष्मा च तत्त्वरूपा अस्ति, या सर्वगुणरूपकार्यसीमाबन्धनातीतां परमार्थसत्तां बोधयति। अस्य तत्त्वस्य व्याख्याने उपनिषदः विशेषमहत्त्वं वहन्ति, यतो हि निर्गुणब्रह्म इन्द्रिय-मनः-बुद्धि-वाक्-गोचरातीतम् अस्ति, अतः तत् केवलं प्रत्यक्षानुभवेन आत्मानुभूत्या च अवगन्तुं शक्यते।

अस्मिन् सन्दर्भे तैत्तिरीयोपनिषदस्य प्रसिद्धो वाक्यः— "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति—निर्गुणब्रह्मणः स्वरूपनिर्देशे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। अत्र ब्रह्म न कस्यचित् आरोपितगुणेन निरूप्यते, अपि तु तस्य स्वाभाविकस्वरूपलक्षणैः एव निर्दिश्यते। 'सत्य' इति पदेन तस्य अविनाशित्वं नित्यत्वं च सूच्यते, 'ज्ञान' इति पदेन तस्य चैतन्यस्वरूपता प्रतिपाद्यते, 'अनन्त' इति पदेन तस्य अनवच्छिन्नत्वं सर्वव्यापकत्वं च बोध्यते। एतेषां त्रयाणां पदानां समाहारेण ब्रह्मणः तादृशं स्वरूपं प्रकाशते, यत् कस्यापि सीमाया विशेषणस्य वा अधीनं न भवति।

बृहदारण्यकोपनिषदे-“नेति नेति”¹⁹ इत्यनेन वाक्येन ब्रह्मणः निरूपणस्य एकः नैर्व्यक्तिकः उपायः उपस्थापितः अस्ति। अत्र उच्यते यत् ब्रह्म कस्यचित् निश्चितरूपेण गुणेन वा संकल्पेन वा न निरूपयितुं शक्यते; अपि तु “न एतत्, न एतत्” इति प्रकारेण सर्वान् निर्धारणविशेषान् निरस्य तस्य यथार्थस्वरूपस्य निर्देशः क्रियते। अनेन सिद्धान्तेन बोध्यते यत् ब्रह्म सर्वप्रकारावधारणातीतम् अस्ति।

निर्गुणब्रह्मणः अपरः पक्षः तस्य अद्वैतस्वरूपम् अस्ति, यत् छान्दोग्योपनिषदस्य “एकमेवाद्वितीयम्”²⁰ इत्यनेन वाक्येन प्रकाशितम्। अत्र ब्रह्म एकमेव सत्यं, द्वितीयस्य कस्यचित् सत्ताया अभावः इति सिद्धान्तः प्रतिष्ठाप्यते। अस्मिन् अद्वैतसिद्धान्ते ब्रह्मणः विना अन्यस्य कस्यचित् स्वतन्त्रवास्तविकसत्ताया अस्तित्वं न विद्यते; जगतः जीवस्य च बहुत्वं केवलं प्रतीयमानं मायामयं च भवति।

निर्गुणब्रह्मणः बोधनार्थं तैत्तिरीयोपनिषदे उच्यते—“यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह”²¹ इति। अनेन वाक्येन बोध्यते यत् ब्रह्म तादृशं तत्त्वम् अस्ति, यत् वाक्-मनसोः उभयोः अपि अगोचरम्। भाषा तम् सम्यक् निरूपयितुं असमर्था, मनश्च तम् अवगन्तुं न शक्नोति। एषा एव अप्राप्यता ब्रह्मणः अनन्तत्वस्य अतिन्द्रियस्वभावस्य च सूचिका अस्ति।

अतः निर्गुणब्रह्म तादृशं परमं तत्त्वम् अस्ति, यत् सर्वप्रकारभेदगुणसीमापरिणामेभ्यः अतीतम्। तस्य अवगमाय बाह्यजगतः आसक्तिं अतिक्रम्य अन्तर्मुखसाधनया आत्मस्वरूपे प्रतिष्ठातव्यम्। अनेन एव अनुभवेन् जीवः ब्रह्मणा सह अभेदं अनुभवति, मोक्षस्य च अनुभवं प्राप्नोति।

अद्वितीयस्वरूपं ब्रह्म-

अद्वैतस्य एषा अवधारणा जगतः बहुत्वं न सर्वथा निराकरोति, अपि तु तस्य यथार्थस्थितिं निर्धारयति। यत् बहुविधं जगत् वयं पश्यामः, तत् न परमार्थतः सत्यम्; तत् केवलं व्यावहारिकस्तरे सत्यमिव प्रतीयते, किन्तु परमार्थतः तु तत् मायया आच्छन्नम् एकं प्रातीतिकं प्रकाशरूपम् अस्ति। अत एव अद्वैतवेदान्ते उच्यते यत् ब्रह्म एव एकं परमार्थसत्तारूपम्, जगत् तु तस्य नामरूपात्मकः एव आविर्भावः।

बृहदारण्यकोपनिषद्-े एषा उक्तिः दृश्यते—“नेह नानास्ति किञ्चन”²² इति। एषा उपनिषद्वाक्यरूपा उक्तिः अद्वैतवेदान्तस्य एकं मूलभूतं गम्भीरं च तत्त्वं प्रकाशयति। अस्य वाक्यस्य शब्दार्थः—“अत्र काचिदपि नानात्वस्य स्थितिर्नास्ति” इति। किन्तु अस्य दार्शनिकमहत्त्वं अतीव गाढम् अस्ति।

अत्र ‘इह’ इति शब्दः परमार्थसत्तां सूचयति, अर्थात् यथार्थतत्त्वे कश्चन भेदः वैचित्र्यं वा नास्ति। ‘नाना’ इति शब्देन भिन्नता, बहुत्वं वा विविधसत्तानां सत्ता बोध्यते, ‘किञ्चन’ इति पदं तस्याः भिन्नतायाः सम्पूर्णनिरासं दृढतया सूचयति। अतः एतत् वाक्यं घोषयति यत् परमार्थतत्त्वे कस्यापि द्वैतस्य बहुत्वस्य वा काचिदपि सम्भावना नास्ति।

अद्वितीयब्रह्मणः एषा अवधारणा जीवब्रह्मणोः सम्बन्धम् अपि गाढतया प्रभावितवती। यदि ब्रह्मणः विना अन्यस्य कस्यचित् स्वतन्त्रसत्ताया अभावः अस्ति, तर्हि जीवस्यापि स्वरूपं ब्रह्मणः पृथक् न भवति। एषा एव अनुभूतिः छान्दोग्योपनिषदस्य “तत्त्वमसि”²³ इति महावाक्ये प्रतिबिम्बिता, यत्र गुरुः शिष्यं बोधयति यत् तस्य यथार्थस्वरूपं तत् परं ब्रह्म एव अस्ति। अस्य ज्ञानस्य अधिगमेन एव अविद्या नश्यति, मोक्षमार्गश्च उद्घाट्यते।

अतः अद्वितीयब्रह्म तादृशं परमं सत्यम् अस्ति, यत् सर्वभेदद्वैतसीमाबन्धनातीतम्। अस्य तत्त्वस्य अनुभवं केवलं कस्यचित् दार्शनिकसिद्धान्तस्य ग्रहणं न, अपि तु आत्मस्वरूपे प्रतिष्ठाय तस्य एकत्वस्य साक्षात्कारः। तदा व्यक्तिः स्वं सीमितदेहमनोरूपेण न पश्यति, अपि तु सर्वव्यापिनम् अविभक्तं चैतन्यस्वरूपमेव स्वात्मानं वेत्ति। एषा एव अनुभूतिः वेदान्तस्य परमलक्ष्यं मानवीयजीवनस्य च चरमसाधना अस्ति।

सत्यस्वरूपं ब्रह्म-

सत्यस्वरूपस्य ब्रह्मणः अवधारणा वेदान्तदर्शने एकं मूलभूतं गम्भीरं च तत्त्वम् अस्ति, येन ब्रह्मणः अविनाशित्वं नित्यत्वं च अपरिवर्तनशीलता च प्रकाशते। उपनिषदः अस्य सत्यस्वरूपस्य व्याख्याने ब्रह्म कदापि न कस्यचित् आपेक्षिकपरिवर्तनशीलसत्तारूपेण निरूपयन्ति, अपि तु तं परमं स्वयंसिद्धं च तत्त्वम् इति उपस्थापयन्ति। अस्य सत्यस्वरूपस्य अवधारणा अधिकस्पष्टतया छान्दोग्योपनिषद्-स्य “सदेव सोम्य इदमग्र आसीत्”²⁴ इत्यनेन वाक्येन प्रकाशितम्। अत्र उक्तं यत् अस्य जगतः आदौ केवलं ‘सत्’— अर्थात् नित्यं सत्यं—एव आसीत्। अत्र ‘सत्’ इति शब्दः ब्रह्मणः एव प्रतिरूपं, यत् सर्वसृष्टेः पूर्वं, मध्ये, अनन्तरं च समरूपेण एव विराजते।

सत्यस्वरूपस्य ब्रह्मणः अवधारणा केवलं उपनिषत्सु एव न सीमिता, अपि तु भगवद्गीता-यामपि एषा तत्त्वदृष्टिः गाढतया प्रतिपादिता अस्ति। गीता ग्रन्थे ब्रह्मणः सत्यस्वरूपं निरूपयन् भगवान् श्रीकृष्णः तादृशस्य परमसत्तायाः वर्णनं करोति, या कदापि न विनश्यति, न परिवर्तते, अपि तु सर्वेषां परिवर्तनशीलानां वस्तूनाम् अन्तः अविचलरूपेण विद्यमाना अस्ति।

अस्मिन् सन्दर्भे गीता वदति—“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”²⁵ इति। अत्र ‘सत्’ तथा ‘असत्’ इत्येतयोः मध्ये मौलिकः भेदः प्रदर्शितः। ‘सत्’ इति यत् नित्यं अविनाशि च, तस्य कदापि अभावः न भवति; ‘असत्’ तु यत् परिवर्तनशीलं नश्वरं च, तस्य यथार्थसत्ता नास्ति। अनेन वाक्येन बोध्यते यत् ब्रह्म एव एकं सत्यं, यतः तस्य सत्ता सर्वदा अविचला अस्ति; अपरतः जगतः परिवर्तनशीलरूपाणि केवलं प्रातीतिकानि, यानि कालेन सह परिवर्तन्ते। “अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्”²⁶ इति श्लोके उक्तम्। अत्र उच्यते—“येन एतत् समस्तं जगत् व्याप्तं, तत् अविनाशि इति विद्धि” इति। एषा उक्तिः ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वम् अविनाशित्वं च

संयुक्तरूपेण सूचयति। अर्थात् ब्रह्म तादृशं सत्यम् अस्ति, यत् सर्वत्र विराजते, यस्य च कदापि विनाशः न भवति।

भगवद्गीता-यां उक्तम्—“न जायते म्रियते वा कदाचित्”²⁷ इति, यत्र प्रतिपाद्यते यत् अयम् आत्मा (यः ब्रह्मणः एव प्रतिरूपः) कदापि न जायते, न म्रियते। सः नित्यः, शाश्वतः अविनाशी च अस्ति। अनेन श्लोकेन स्पष्टं भवति यत् ब्रह्म न किञ्चित् परिवर्तनशीलं तत्त्वम्, अपि तु सर्वपरिवर्तनातीतं चिरस्थायि तत्त्वम् अस्ति।

एतेषां सर्वेषां श्लोकानां माध्यमेन गीतायां यत् तत्त्वं प्रतिपादितम्, तत् एतत्—सत्यस्वरूपं ब्रह्म एव एकं परमार्थसत्तारूपम् अस्ति। जगतः सर्वाणि नामरूपपरिवर्तनवैचित्र्याणि अस्यैव परमार्थसत्तायाः आश्रितानि सन्ति, अतः तानि केवलं प्रातीतिकानि वा व्यावहारिकसत्तारूपाणि भवन्ति। ब्रह्म एव तत् अविचलाधारः, यस्मिन् सर्वं परिवर्तनशीलं जगत् प्रतिष्ठितम्।

अस्य तत्त्वस्य अनुभवात् मनुष्यस्य दृष्टिकोणे गाढः परिवर्तनः जायते। तदा सः अवगच्छति यत् परिवर्तनशीलजगति आसक्तिः निरर्थका, यतः तत् न चिरस्थायी। अपि तु तस्मै अविनाशिने सत्ये एव मनः निवेशनीयम्, यत् सर्वदा समरूपेण विद्यमानम् अस्ति। एषा एव अनुभूतिः आत्मज्ञानम्, एतदेव ज्ञानं मोक्षमार्गं उद्घाटयति।

अतः सत्यस्वरूपं ब्रह्म तादृशं परमं तत्त्वम् अस्ति, यत् कदापि न विनश्यति, न परिवर्तते, सर्वत्र समरूपेण विराजते च। भगवद्गीता-श्लोकाः अस्य तत्त्वस्य स्पष्टतया प्रतिपादनं कुर्वन्ति, मानवम् च तस्य चिरन्तनसत्यस्य अनुभवनमार्गं प्रचोदयन्ति।

विभिन्न वेदान्तमतानुसारं ब्रह्मस्वरूपम्-

विभिन्नवेदान्तमतानुसारं ब्रह्मस्वरूपस्य विचारः भारतीयदर्शनस्य अत्यन्तं गम्भीरः सूक्ष्मश्च तात्त्विकः विषयः अस्ति, यत्र समानात् वैदिकोपनिषदाधारात् विभिन्नाः आचार्याः स्वस्वदृष्टिकोणानुसारं ब्रह्मतत्त्वं विश्लेषितवन्तः। अस्य भेदस्य मूलं जगतः, जीवस्य, ईश्वरस्य च परस्परसंबन्धनिर्णयविधौ निहितम् अस्ति; तथापि सर्वेषु अपि मतेषु ब्रह्म परमसत्तारूपेण स्वीकृतम् अस्ति।

अद्वैतवेदान्ते, यस्य प्रवर्तकः आदि शङ्कराचार्यः, ब्रह्म निर्गुणं निराकारं सर्वथा अद्वितीयं च इति निरूप्यते। अस्मिन् मते ब्रह्म एव एकं नित्यं सत्यं, जगत् तु अविद्याजनितं मायामयं प्रतितिः। अस्य सिद्धान्तस्य समर्थनाय उपनिषदां वाक्यम्—“अयमात्मा ब्रह्म” इति, यत्र आत्मनः ब्रह्मणश्च अभेदः उद्घोषितः। पुनः—“प्रज्ञानं ब्रह्म”²⁸—इति महावाक्येन ब्रह्म चैतन्यमयस्वरूपेण प्रतिपादितम्। अस्मिन् मते मोक्षप्राप्तेः उपायः अस्य अभेदतत्त्वस्य साक्षात् अनुभूतिरेव।

विशिष्टाद्वैतवेदान्ते, यस्य आचार्यः रामानुजाचार्यः, ब्रह्म सगुणं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमन्तं च अनन्तकल्याणगुणसम्पन्नं ईश्वररूपेण निरूप्यते। अत्र जीवः जगच्च ब्रह्मणः शरीररूपेण अवस्थितौ स्तः, सः तयोः अन्तर्यामी च भवति। अस्य तत्त्वस्य समर्थनाय भगवद्गीता-याः वचनम्—“अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा”²⁹ इति, येन ईश्वरः

जगतः उत्पत्तेः प्रलयस्य च कारणरूपेण निर्दिश्यते। पुनश्च—“यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति”³⁰ इति श्लोके ईश्वरस्य सर्वव्यापकत्वं अन्तर्निहितैक्यं च प्रकाशितम्।

द्वैतवेदान्ते, यस्य प्रमुखः प्रवक्ता माध्वाचार्यः, ब्रह्म (विष्णुः) जीवस्य च मध्ये नित्यभेदः स्वीकृतः। अत्र ब्रह्म स्वातन्त्र्ययुक्तं स्वतन्त्रं च, जीवः तु परतन्त्रः आश्रितश्च अस्ति। अस्य मतस्य समर्थनाय—“तम् ईश्वराणां परमं महेश्वरम्”³¹ इति, यत्र एकस्य परमस्य ईश्वरस्य अवधारणा प्रतिपादिता।

भेदाभेदः (द्वैताद्वैतम्) इति मतम्, यस्य सह निम्बार्काचार्यः-नाम सम्बद्धम्, ब्रह्मणः जीवस्य जगतः च मध्ये भेदम् अभेदं च उभयम् अपि स्वीकरोति। अस्य मतस्य समर्थनाय—“तदेवानुप्राविशत्”³² इति वचनम्, येन बोध्यते यत् ब्रह्म जगति प्रविश्य तेन सह अभिन्नसम्बन्धं स्थापयति; पुनः जीवस्य पृथक् अनुभवे भेदः अपि सूचितः भवति।

शुद्धाद्वैतवेदान्ते, यस्य प्रवर्तकः वल्लभाचार्यः, ब्रह्म पूर्णं सगुणं लीलामयं च तत्त्वरूपेण निरूप्यते। अत्र जगत् ब्रह्मणः एव स्वरूपविकासः तथा च वास्तविकम् अस्ति। अस्य मतस्य समर्थनाय—“पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते” इति, यत् ब्रह्मणः पूर्णत्वं जगता सह तस्य अविच्छेद्यसम्बन्धं च सूचयति।

एवं विभिन्नवेदान्तमतानि ब्रह्मस्वरूपं भिन्नभिन्नदृष्टिकोणैः व्याख्यायन्ति, तथापि सर्वेऽपि ब्रह्म परमं चिरन्तनं सर्वव्यापकं च तत्त्वम् इति स्वीकुर्वन्ति। क्वचित् ब्रह्म पूर्णतया निर्गुणम् अद्वैतं च प्रतिपाद्यते, क्वचित् सगुणं व्यक्तिगतम् ईश्वररूपेण निरूप्यते, अन्यत्र तु भेदाभेदयोः समन्वयः क्रियते। एतेन बहुविधव्याख्यानप्रकारेण भारतीयदर्शनस्य अन्तर्निहिता समृद्धिः गाम्भीर्यं च प्रतिबिम्बिते।

उपसंहारः-

अस्य चर्चायाः एकः प्रमुखः पक्षः ब्रह्मणः “एकत्वेन” अवधारणम् अस्ति। एतत् एकत्वं केवलं सङ्ख्यात्मकम् एकत्वं न भवति, अपि तु सर्वद्वैतविभेदानां वैचित्र्याणां च अन्तर्निहितं अभिन्नं तत्त्वम् एव। जगत्, जीवः, ईश्वरश्च—एते त्रिविधाः अनुभवाः भिन्नरूपेण प्रतिभासन्ते, किन्तु गहनदृष्ट्या ते सर्वे एकस्यैव परमतत्त्वस्य विविधाः अभिव्यक्तयः आश्रितरूपाणि वा इति प्रतिभासते। अस्यैव अनुभूत्या वेदान्तस्य मूलं शिक्षणं “एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति” इति—अर्थात् एकं सत् विविधैः प्रकारैः अभिधीयते—इत्यस्य तात्पर्यं स्पष्टं।

वेदान्तशास्त्रे ब्रह्मस्वरूपं एवम् एकं परमतत्त्वं विद्यते, यः एकः अद्वितीयश्च अस्ति, तथापि समस्तवैचित्र्यस्य अन्तर्निहितं आधारभूतं तत्त्वम् अपि स एव। सः न भाषायाः, न तर्कस्य, न बुद्धेः वा सीमाभिः पूर्णतया आबद्धुं शक्यते; किन्तु शास्त्रैः, मननेन च आत्मानुभवेन च तस्य उपलम्भार्थं साधकः प्रवर्तते। एषा एव अनुभूतिः मानवस्य परमं आत्मबोधं जनयति, या च तं सीमितात् अस्तित्वात् मोक्षमार्गं प्रति नयति।

सन्दर्भसूची-

- १.शर्मा, चन्द्रधरः। **भारतीयदर्शनस्य समीक्षणम्**। दिल्ली नगरम्: मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशनम्, २०१५ वर्षम्।
- २.राधाकृष्णन्, सर्वपल्ली। **भारतीयदर्शनम् (Indian Philosophy)**। ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, २००८ वर्षम्।
- ३.दत्तः, देवीप्रसादः। **भारतीयदर्शनम्**। कोलकाता नगरम्: न्यू एज् प्रकाशनम्, २०१२ वर्षम्।
- ४.चट्टोपाध्यायः, दिलीपकुमारः। **भारतीयदर्शनस्य इतिहासः**। कोलकाता नगरम्: संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, २०१६ वर्षम्।
- ५.मुखोपाध्यायः, सत्यनारायणः। **उपनिषदां दार्शनिकतत्त्वम्**। कोलकाता नगरम्: पुस्तकविपणिः, २०१४ वर्षम्।
- ६.सेनः, अमलेशः। **वेदान्तदर्शनम् च आत्मतत्त्वम्**। दिल्ली नगरम्: नॅशनल् बुक् ट्रस्ट, २०१८ वर्षम्।
- ७.राधाकृष्णन्, सर्वपल्ली। **The Principal Upanishads**। ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालयप्रेस, १९९४।
- ८.गम्भीरानन्दः, स्वामी। **Eight Upanishads with the Commentary of Shankaracharya**। अद्वैताश्रमः, २०१०।
- ९.हिरियान्ना, एम्। **Outlines of Indian Philosophy**। मोतीलाल बनारसीदास, २०१४।
- १०.चट्टोपाध्यायः, सतीशचन्द्रः, तथा दत्तः, धीरमेधमोहनः। **An Introduction to Indian Philosophy**। कलकत्ता विश्वविद्यालयः, २०१६।
- ११.दासगुप्तः, सुरेन्द्रनाथः। **A History of Indian Philosophy, Vol. 2**। केम्ब्रिज विश्वविद्यालयप्रेस, १९३२।
- १२.डॉयचः, एलियटः। **Advaita Vedanta: A Philosophical Reconstruction**। हवाई विश्वविद्यालयप्रेस, १९६९।
- १३.हाकरः, पॉलः। **Advaita Vedanta: A Reinterpretation**। मोतीलाल बनारसीदास, १९९५।
- १४.इसाएवा, नतालिया वी। **Shankara and Indian Philosophy**। न्यूयॉर्क राज्य विश्वविद्यालयप्रेस, १९९३।
- १५.कोमन्स, माइकलः। **The Method of Early Advaita Vedanta**। मोतीलाल बनारसीदास, २०००।
- १६.नाकामुरा, हाजिमे। **A History of Early Vedanta Philosophy**। मोतीलाल बनारसीदास, २००४।
- १७.शर्मा, अरविन्दः। **Advaita Vedanta: An Introduction**। मोतीलाल बनारसीदास, २००७।

१८.सुश्रेन् हर्स्ट, जैकलिन्। **Śaṅkara's Advaita Vedanta: A New Perspective**। राउटलिज्, २००५।

१९.रूडर्मुन्, पुलस्थ सूबाह्। **Bhāmāṭī and Vivaraṇa Schools of Advaita Vedanta**। मोतीलाल बनारसीदास, २००२।

पाद टिप्पणी -

- १ ऋग्वेद.१.१६४.४६
- २ ऋग्वेद.१०.९०.१
- ३ तै.उ.३.१.१
- ४ मा.उ.१.२
- ५ छ्दा.उ.६.२.१
- ६ ब्र.सू.शा.भा. १.१.२
- ७ ब्र.सू.शा.भा. १.१.२
- ८ मु.उ.१.१.९
- ९ ब्र.सू. १.१.२
- १० तै.उ. २.१.१
- ११ तै.उ. ३.६.१
- १२ वे.परि.
- १३ वे.परि.
- १४ वे.परि.
- १५ मु.उ. १.१.९
- १६ श्वेता.उ. ४.१०
- १७ भगवद्गीता. १०.८
- १८ भगवद्गीता १८.६१
- १९ बृ.उ.
- २० छ्दा.उ.
- २१ तै.उ.
- २२ बृ.ह.
- २३ छ्दा.उ.
- २४ छ्दा.उ.
- २५ भगवद्गीता.२.१६
- २६ भगवद्गीता.२.१७
- २७ भगवद्गीता.२.२०
- २८ ऐ.३.३
- २९ भगवद्गीता. ७.६
- ३० भगवद्गीता. ६.३०
- ३१ श्वेता.उ. ६.७
- ३२ तै. उ. २.६